

Catherine Samary

Realsocialismens sammanbrott i Östeuropa

I början av 1990-talet bröt ”realsocialismen” samman i Östeuropa. Vilken väg skulle man nu gå? Det skulle ganska snart stå klart att man valde den kapitalistiska vägen, dvs att återupp-
rätta kapitalismen. Men detta betyder inte att det var det enda möjliga vägvalet.

I de två följande artiklarna (båda publicerade i tidskriften Fjärde Internationalen 1992-93) diskuterar Catherine Samary dessa och andra frågor som rör utvecklingen i Östeuropa vid denna tid.

Se även artikelsamlingen [Fem frågor om den jugoslaviska modellen](#) (från 1993) där Samary analyserar och diskuterar utvecklingen i Jugoslavien.

Allra sist (efter artiklarna) ges lästips som närmare tar upp en del av de frågeställningar som Samary berör.

Innehåll

Självförvaltning eller marknad?	1
Marknadens hägring i Östeuropa	12

Självförvaltning eller marknad?

Ur *Fjärde Internationalen* 1/1992

Den sovjetiske akademiledamoten S S Sjatalin publicerade i de största sovjetiska tidningarna hösten 1990 en artikel med rubriken ”Individen, friheten och marknaden” i vilken han presenterade sitt ”500-dagars” reformprogram. I den framställde han privatiseringarna som en sorts gottgörelse för det tidigare lidandet — en sorts återföring av den kollektiva rikedom som den byråkratiska administrationen lagt beslag på och slösat bort. Detta skulle leda till ett friare och bättre liv för alla.

Kan man verkligen nå detta mål genom privatiseringar och marknaden? Den frågan ska jag här försöka besvara. Det förutsätter ett skärskådande av det viktigaste argumentet som förs fram för att rättfärdiga privatiseringarna: löftena om större ekonomisk effektivitet och ökad social rättvisa.

Även om jag på intet vis vill försvara den tidigare byråkratiska skötseln av ekonomin, bortser, enligt min mening,

Sjatalin och andra i sitt alternativ från historien. Inte heller leder det till större effektivitet eller ökad social rättvisa.

Eftersom orättvisorna i samhället spelade en väsentlig roll i det gamla systemets misslyckande, hävdar jag att det är nödvändigt att söka en annan lösning en som varken är byråkratisk eller liberal.

Utgångspunkten för detta sökande måste vara *alla* samhällsmedlemmars strävanden efter ett bättre och friare liv, inte bara en minoritets. Alternativet blir heller inte genomförbart om det

långsiktigt hålls inom de nationella gränserna. Om det ska bli hållbart, måste det också vara resultatet av att olika samhällen och organisationer i världen strävar mot samma mål.

Det sägs ofta i Sovjetunionen att privatiseringarna kommer att göra det möjligt för varje individ att bli herre över sitt eget arbete, d v s att kontrollera resultatet. Men man måste vara klar över begreppen i denna debatt.

Kravet på kontroll och individuellt ansvar leder inte nödvändigtvis till individualism. Det innebär framför allt att man förkastar det anonyma kollektiva slöseri som skapats av byråkratin, liksom förtrycket av individen i namn av förment socialistiska värderingar (som förmodades komma till uttryck i de sociala rättigheterna).

Denna ”officiella marxism” förbisåg ett mycket viktigt inslag i Kommunistiska Manifestet, som förespråkade att individens frigörelse förutsätter allas frigörelse. Med andra ord är valfrihet och självbestämmande för de förenade producenterna liksom för nationerna, inte bara etiskt oavvisligt utan dessutom en ekonomisk nödvändighet.

Förnekar valfrihet

Därför måste det finnas olika val. Ytterligare ett utmärkande drag i den liberala offensiven är förnekandet av valfriheten. Olika former av privat ägande framställs som det enda rationella alternativet till det byråkratiska systemet. Med denna lösning hamnar egendomen i händerna på dem som har pengar.

Möjligheten att under demokratiska institutionella former beröva staten bestämmandet över ekonomin genom en socialisering [församhälleligande], d v s genom att skötseln av ekonomin förs över till de ”förenade producenterna”, till ”samhället” [i motsättning till staten ö a], avfärdas.

De positiva värden som liberalerna tillskriver den enskilde medborgaren, riktas direkt mot själva innebörden i detta samarbetande, självförvaltande alternativ: det samhälleliga ägandet och kontrollen över resurserna och samhällssolidariteten begränsar ofrånkomligen individens frihet och ansvar. Eftersom liberalernas argument i så hög grad grundas på de tidigare misslyckade försöken att reformera den ”reellt existerande socialismen”, är det på sin plats att undersöka dem.

Marknad en förutsättning för självförvaltning?

De nuvarande radikala marknadsreformerna i Östeuropa och Sovjetunionen utgör ett brott med de tidigare försök att reformera den byråkratiska planeringen som gjordes i Jugoslavien, Polen och Ungern. De försökte få marknaden att försonas med den ”kollektiva egendomen”. Detta tycktes också vara målsättningen under den tidigaste perestrojkan, då 1987 års Företagslag tillerkände arbetarkollektiven en omfattande, om än tvetydig, rätt till självförvaltning.

Men den kritik mot de tidigare försöken som dagens radikala marknadsanhängare för fram skjuter bredvid målet och är snarare förvirrande. För de tidigare reformerna förändrade på intet vis den centrala statsmakten. Egendomen förblev ”allas och ingens” — fastän byråkraternas mer än någon annans. Reformerna hade inget verkligt demokratiskt innehåll; de ifrågasatte aldrig den existerande byråkratiska staten.

Och låg det något bakom reformerna så var det just att förhindra detta. De tillerkände inte befolkningen fulla rättigheter att självständigt organisera sig politiskt, fackligt och socialt. Detta är den viktigaste orsaken till att de inte lyckades uppfylla de ekonomiska självförvaltningsmålen.

Men de misslyckades också att upprätta en effektiv form av marknadsreglering av ekonomin, eftersom den konkurrens som skapades var konstgjord. De framgångsrika företagen och

branscherna kammade hem vinster och blev rika.

Men de olönsamma företagen gick inte i konkurs. Arbetarna hade givetvis allt intresse av att rädda jobben och levnadsstandarden. Och för dem — i ett ineffektivt system som de inte hade något inflytande över — var det enda förnuftiga att försvara sitt företag eller bransch, d v s den existerande produktionsstrukturen.

Varken arbetarna eller byråkraterna var intresserade av att störa det relativa sociala lugnet och framför allt inte riskera sina egna privilegier. På så vis kunde de acceptera att ineffektiviteten och slöseriet ökade, alltmedan räkenskapens dag uppsköts genom ökad import. Men det hela blev allt mer ohållbart genom skuldsättningen till utlandet i 1980-talets början.

Marknaden avskaffade vare sig byråkratin eller skapade en effektivare ekonomi. De självförvaltande företagen frigjorde sig från de byråkratiskt införda planernas diktat, men bara för att hamna ur askan i elden när varje företag isolerat slogs på egen hand, när den nyvunna ekonomiska friheten snabbt ställde kollektiven inför ojämlika marknadsförhållanden och hotet om arbetslöshet.

Därför utnyttjade kollektiven helt naturligt sin rätt till självförvaltning för att skydda sig mot marknadens lagar och konsekvenser. Sedan de tvingats in i hörnet, beskylldes de och självförvaltningen för att försvåra marknadens möjligheter att fungera effektivt.

Oförenliga

De slutsatser som dagens marknadsentusiaster drar är enkel: marknaden och självförvaltningen är oförenliga, d v s marknaden kan bara vara en effektiv reglerare, rikta investeringar och tvinga fram nedläggandet av olönsamma fabriker om den är generaliserad:

- ◆ Arbete och kapital måste alltigenom bli varor;
- ◆ Det måste finnas en arbetsmarknad där anställning och avskedanden underordnas vinstens kriterier;
- ◆ Det måste finnas samhällskrafter som förmår genomdriva dessa kriterier på de arbetande;
- ◆ Det måste finnas en kapitalmarknad;
- ◆ Marknaden måste vara den enda länken till ekonomiska beslut som är verkligt ”privata” och alltså ansvarsfulla.
- ◆ Staten måste med andra ord fullständigt dra sig ur alla former av ekonomisk aktivitet. Det statliga understödet måste upphöra och de statsägda företagen privatiseras.

Den centrala punkten i det liberala argumentet är att utan incitamentet att tjäna pengar (för arbetaren i proportion till hans eller hennes arbetsinsats; för företagaren i förhållande till kapitalinvesteringen) och utgifter som står i proportion till kostnaderna, kommer slöseriet och likgiltigheten att breda ut sig.

Försvårade privat ägande

Liberalerna hävdar i synnerhet att när de byråkratiska regimerna gjorde det svårare för det privata ägandet — vars syfte var att göra vinster och kasta sig in i konkurrensen på marknaden — så eliminerade de samtidigt det viktigaste incitamentet för att minimera kostnaderna (framför allt för arbetskraften) och att anpassa sig till efterfrågan. De drog också undan det viktigaste påtryckningsmedlet för att arbetarna skulle underkasta sig disciplinen — hotet om avsked. Det är därför nödvändigt att återinföra trycket från marknadens konkurrens och dess risker.

Här kan jag bara kortfattat ta upp två frågor som hör samman med det ovannämnda.

Den första är hypotesen att det är möjligt att privatisera olönsamma företag i de östeuropeiska länder och att privatiseringarna — mot bakgrund av läget i världsekonomin — kommer att göra det möjligt för dem att ta sig ut ur krisen.

Den andra frågan rör arbetsmotivationen och det möjliga i ett alternativ till kapitalismen och incitament som skulle tillåta en kombination av ekonomisk effektivitet och solidaritet i samhället.

Bitter besvikelse

Den bittra besvikelsen hos invånarna i det forna DDR, de oerhörda problem som de polska reformerna ledde till men också thatcherismens erkända misslyckande i Storbritannien, borde självklart ge upphov till eftertankar om det realistiska i liberalernas löften.

Men det absoluta bakslaget i de latinamerikanska länder som under 1980-talet genomförde de liberala programmen ger förmodligen en bättre uppfattning om vad Östeuropa och Sovjetunionen har att vänta sig. De kommer inte att kunna dra nytta av den ekonomiska dragkraften hos det tidigare Västtyskland för att mildra smällarna och undgå de oundvikliga sociala motsättningarna.

För att verkligen förstå vad det hela handlar om, måste man ha en uppfattning om hur omfattande privatiseringsplanerna är: den övervägande delen av industriföretagen, tusentals fabriker som sysselsätter miljontals människor och som producerar omkring 70 procent av bruttonationalprodukten. Det är alltså något helt annat än de tiotalet bolag med några hundratusen anställda som såldes ut under Thatcher!

Men det privata kapitalet kommer bara att vara intresserat om det finns vinster att hämta och om riskerna är acceptabla. I Östeuropa och Sovjetunionen är de investeringar som krävs för att göra företagen lönsamma relativt stora om man ser till den usla infrastrukturen och distributionssystemet.

Och dessa företag antas alltså — efter att ha förlorat statsstödet — att kunna konkurrera med en kapitalism som blivit alltmer internationell och extremt koncentrerad: två tredjedelar av världshandeln sker mellan multinationella företag som tillhör "Norr", d v s den utvecklade kapitalistiska världen.

Uppslutningen bakom en frihandel med resten av världen kan liknas vid rävens förespråkande av ett fritt förhållande till kycklingarna. Östeuropas och Sovjetunionens byråkratiska kycklingar är givetvis alltför svaga för att kunna motstå detta: de har varken kapital, tekniskt kunnande ("know-how") eller teknologi.

Av liknande orsaker kommer otvivelaktigt alla förhoppningar om en "organisk" framväxt av hemvävda privata företagare ur medelklassen och "skuggekonomin" att komma på skam. Uppskattningsvis uppgår den del av hushållssparandet som kan avsättas till köp av statliga företag (vilket inte innebär att de nödvändigtvis vill köpa dem) bara till 10-20 procent av företagets värde.

Mindre privatiseringar

Det är klart att det går att göra goda affärer, men det handlar mest om mindre privatiseringar som inte kräver stora investeringar. Det kommer att förekomma mycket spekulation. Den "borgerliga" revolution som förutsätts återinlemma de östeuropeiska länderna i den kapitalistiska världen kommer att vara "byråkratiskt" auktoritär, utåtriktad, export-inriktad och, i den utsträckning som investeringar sker, dominerad av utländskt kapital.

Det kommer att finnas vinnare och förlorare bland alla kategorier inom befolkningen (vinnarna kommer oftare att vara unga, män och högutbildade, såvida de inte lämnar landet för att söka sin lycka utomlands). Men i stort sett kan man förvänta sig en omfattande

arbetslöshet och en allt mer djupgående ojämlikhet — utan att det finns några garantier för att omvandlingen kommer att öka och förbättra produktionen för befolkningens behov. Följden av privatiseringarna kommer med all säkerhet att bli massiva industrinedläggningar.

Nödändig självförvaltning

Det vore helt felaktigt att bara se detta som en oundviklig kostnad för den tidigare byråkratiska ineffektiviteten. Det finns en oerhörd mänsklig, kulturell och industripotential i Östeuropa och Sovjetunionen (och den existerade tills helt nyligen i det forna DDR). Det knyts förhoppningar till att kapitalismens återupprättande kommer att utveckla denna potential genom att byråkratismen elimineras. I själva verket kommer de föreslagna liberala reformerna att förstöra mycket av den, eftersom det, enligt kapitalistiska kriterier, inte är lönsamt att investera för att utveckla den.

Att bevara och utveckla denna potential och samtidigt avskaffa slöseriet kräver en annan sorts radikal reform, som måste grundas på såväl individuell som kollektiv frihet och ansvarstagande. Det skulle bana vägen för de mest optimala formerna av ägandeförhållanden, de som bäst motsvarar en effektiv och rättvis omstrukturering, som underordnas människorna.

I sista hand handlar det om att finna vägar för att reducera utgifter och spilltid, att minska den arbetstid som går åt till att utföra tråkiga uppgifter — och samtidigt tillfredsställa samhällets behov. För det måste man uppställa vissa grundläggande kvalitativa kriterier. Dessa kommer i sin tur att vara avhängiga de behov som finns och de sociala intressen som avgör de kriterier som tillämpas på såväl behoven som kostnaderna.

Tillfredsställandet av behoven av kakor och kläder, privatägda bilar och ambulanser, tillgången till samhällskultur och potatisar, ren luft och arbetstillfällen, uppnås bäst på olika sätt och kräver olika kriterier för effektivitet och ägandeformer.

Det är också klart att arbetarkollektivens och/eller konsumenternas uppfattning om vad som är väl utnyttjad tid och vad som är bortkastad, vad som ska produceras och var och till vilken kvalitet och arbetsintensitet, ofta kommer att skilja sig från t ex de privata företagens.

Är det verkligen sant att det enda sättet att få folk att verkligen arbeta är att behandla dem som ting, som bara en produktionskostnad på samma nivå som maskinerna? Har inte Taylorismen visat sina begränsningar? Finns det inga andra sätt att minska kostnaderna än genom ägarens ensidiga rätt att avskeda, arbetslöshetens spöke eller konkurrens på marknaden (med jättelika multinationella företag) om vinsten? Är det verkligen omöjligt att hitta mekanismer och kriterier för effektivitet som är förenliga med rätten till arbete, utbildning och ett samhällsansvar som innefattar alla?

Detta är en del av de outtalade avgörande frågor som döljs i de liberala programmen för en ”övergång till marknadsekonomi”. I en fungerande demokrati borde de utsättas för en ständigt pågående offentlig debatt. Men för att detta ska vara möjligt, måste man erkänna att det förutom objektiva ekonomiska tvång också finns etiska — i själva verket politiska, i begreppets vidaste mening som avgör hur ett samhälle förvaltar sina ekonomiska resurser.

Politiken avskiljs från ekonomin

Men ett av de utmärkande dragen för liberalerna är att de insisterar på att politiken — och därmed demokratin — ska skiljas från ekonomin. En av de vanligaste invändningarna mot de ”socialistiska” regimerna är att de har ”politiserat” ekonomin. Men detta är en sammanblandning av helt olika frågor.

Å ena sidan fanns det ett byråkratiskt godtycke och inkompetens, en avsaknad av en rationell ekonomisk kalkylering, politisk voluntarism grundad på strävan efter politisk makt och privilegier liksom metoder för förtryck och politiskt favoriserande. Partiet monopoliserade också de ekonomiska valmöjligheterna.

Men å andra sidan blir, vilket redan noterats, de ekonomiska valen oundvikligen politiska och det gäller att göra dem uttalade och underkasta dem en demokratisk diskussion och beslutsfattande.

Man måste bestämt avvisa de två första formerna av politiskt ingripande i ekonomin. Men den tredje måste utvidgas och stärkas. Vi kan inte acceptera att samhället blir ett passivt objekt, underställt de beslutade pseudo-ekonomiska kriterierna, vilka framställs som om de inte påverka samhällssystemet, dess sociala organisation och etik.

Frågor som rör förhållandet mellan nationer, ekologi, prioriteringar av regional och social utveckling, kriterier för rättvisa i fördelningen av inkomster och formerna för social välfärd, arbetsvillkoren och i konsekvens med detta äganderätten, den andel av de nationella resurserna som går till utbildning, service, armén o s v — alla leder de till politiska beslut utifrån alternativa lösningar. Och de leder i sin tur till att man väljer det samhälle man vill ha.

Vem beslutar vad?

Det främsta beslutet är: *vem beslutar vad?* Om man eftersträvar en demokratiskt fungerande ekonomi, är den viktigaste frågan ur effektivitetssynpunkt platsen och den optimala tidsramen inom vilka olika ledningsbeslut måste fattas.

Är det effektivt att besluta på fabriks-, företags-, stads- eller regionnivå? Och ska man bedöma resultatet omedelbart eller över en längre tid, säg fem år?

Frågan kommer t ex oundvikligen att uppstå i de sovjetiska kolfälten om huruvida det för arbetarna och medborgarna är ekonomiskt sundare att hålla en gruva öppen än att importera ett annat energislag.

Men är verkligen arbetarna i en isolerad, ekonomiskt beroende gruva kapabla att besvara denna fråga?

Ojämlig frihet

Den frihet och självständighet som prackas på de sovjetiska gruvarbetarna kommer i praktiken att vara mycket ojämlig — oavsett gruvarbetarnas arbetsinsatser — beroende på om de råkar arbeta i en bra eller dålig gruva utifrån geologiska förutsättningar, var den ligger och tidigare investeringar.

Denna frihet kan reduceras till ett val mellan de lika oattraktiva alternativen att lägga ned gruvan — med andra ord att ge sig själv sparken — eller att försvara sina jobb oavsett vad det kostar samhället, oavsett gruvans verkliga effektivitet. Vilket är det mest rationella valet?

Ur arbetarnas och medborgarnas synvinkel är en jämförelse mellan kostnaderna för den lokala kolproduktionen och priset på den importerade energin nödvändig, men det räcker inte.

Man måste också inbegripa:

- ◆ att världsmarknadspriserna kan förändras;
- ◆ landets möjligheter att betala i hårdvaluta;
- ◆ att andra varor skulle kunna importeras för denna utländska valuta;
- ◆ de sociala kostnaderna för att stänga gruvan—för arbetarna, deras familjer, för regionen;
- ◆ produktionens ekologiska påverkningar och vad det innebär för miljön att använda andra bränslen;
- ◆ möjligheten att öka produktiviteten genom ny teknologi och den tid det skulle ta att utveckla den...

De arbetare som direkt berörs måste få möjligheter att föra fram sina förslag och med vetorätt

delta i det avgörande beslutet. Men som företagsledare kommer de att fångas i fällan om stängningen av gruvan innebär ekonomisk och social katastrof för dem. Det är därför oerhört viktigt att konsekvenserna av beslutet utifrån såväl effektivitetssynpunkt (möjligheten att fatta det beslut som bedöms vara det ekonomiskt bästa) som social rättvisa — inte helt och hållet faller på de närmast berörda.

Arbetarna måste få garantier för att kostnaderna delas av hela arbetarkollektivet. Men solidariteten får inte leda till att någon förlorar rätten till arbete och värdighet. Arbetslöshetsförmåner vars syfte är att göra en social utslagning acceptabel för de arbetslösa är heller inte riktiga. Omskolning är en annan sak, men den måste kombineras med garantier om jobb, utan löneförluster eller försämrad levnadsstandard.

Ur kortsiktigt lönsamhetstänkande, ur ett kapitalistiskt perspektiv, är detta slöseri. Å andra sidan är det oerhört lönsamt om målet är att få ur arbetarna deras tekniska kunskaper och erfarenheter för att öka produktiviteten. Det är också bra för att tillfredsställa behoven, alla behov: garantera rätten till arbete åt alla och en förbättring av arbets- och levnadsvillkor jämte en rationell skötsel av resurser, regional utveckling, miljöskydd o s v.

Fördelningskonflikter

Men det finns också ett allmänt problem: även om självförvaltningen ger arbetarna värdighet och ansvar och på så vis leder till ökad effektivitet, undanröjer den inte de konflikter som kan uppstå om fördelningen av företagets vinster mellan löner och andra ändamål, i synnerhet kapitalinvesteringar. Inte heller upphäver den konflikterna mellan individens och kollektivets intressen.

En arbetares kortsiktiga intressen kan hänga samman med hans eller hennes arbete och löneökningar, även om det ur hela samhällets perspektiv kan vara ett direkt slöseri att hålla just den fabriken igång. Arbetaren kan personligen uppleva denna konflikt i egenskap av att också vara företagsledare och medborgare.

Men konflikterna kan lösas om rätten till arbete och ekonomisk trygghet garanteras så att de är förenliga med en ekonomisk omstrukturering. En demokratiskt styrd samhällelig investeringsfond som får medel från företagets vinster kan grundas. Lokala och regionala utvecklingsplaner kan styra fördelningen av resurser från fonden för att garantera att såväl mänskliga som materiella resurser utnyttjas på bästa sätt.

Fackföreningar

Fackföreningar, oberoende av stat och självförvaltningsorganen, måste under alla förhållanden försvara arbetarnas intressen som producenter gentemot företagsledningens beslut. Samtidigt måste det bli möjligt att demokratiskt besluta över överskottet och överblicka följderna av de olika besluten. Där måste också breda intressegrupper och opinioner delta: experter och motexperter, berörda samhällsorganisationer (miljögrupper, konsumenter), ledningar för branschorganisationer, lokala och regionala regeringar o s v.

På så vis kan självförvaltningen möjliggöra ansvar och beslut utifrån såväl kvantitativa som kvalitativa värderingar av resultaten på olika nivåer. Men detta kan bara ske under förutsättning att självförvaltningen inte begränsas till företagsnivå eller helt underkastas kortsiktiga marknadsövervägningar.

Om dessa villkor uppfylls, behöver inte rätten till arbete och solidariteten undergräva effektiviteten. Tvärtom, kan den bli en sporre för att öka den och en grund för ett ökat ansvarstagande. Detta är varken möjligt under den byråkratiska ”reellt existerande socialismen” eller under kapitalismen.

Församhälleliga marknaden och planen

Det är oerhört viktigt att definiera vad som menas med effektivitet och hur den mäts, om man ska kunna bryta med uppfattningen att det bara finns ett kriterium för effektivitet: prissättningen. Man måste veta vad som döljs bakom priset om man ska kunna få full kontroll över de olika valmöjligheterna.

Alla vet att priserna i det sovjetiska systemet inte är ”marknads”-priser, d v s de avspeglar varken genomsnittskostnaden eller tillgång och efterfrågan. Vissa priser är oerhört subventionerade, på andras bekostnad: vissa basala konsumtionsvaror, kött, hyror och annan service har priser som ligger långt under produktionskostnaderna. Med sådana priser blir efterfrågan stor, och kan inte tillfredsställas av de byråkratiska planerna.

Å andra sidan är andra varor oerhört dyra – en del grundläggande i vardagslivet och speciellt varaktiga konsumtionsvaror [tvättmaskiner, bilar ö a]. De verkliga kostnaderna för konsumenterna är större än vad prislappen visar. Förutom den tid som går åt för att hitta dem, förekommer det också olika mutor och nödvändigheten av att utveckla ett ”kontaktnät”. Detta får också moraliska kostnader.

Kommer konsumenterna att garanteras fler och bättre varor när subventionerna avskaffas? Kommer marknaden naturligt att införa rationellare priser och ett rättvisare distributionssystem? Och slutligen, om man utgår ifrån att konkurrerande marknadspriser införs, vilka följder kommer det att få?

Det är inte möjligt att ge några fullständiga svar på dessa komplicerade och delvis tekniska frågor här. Svaret på frågor som rör prisbildning är beroende av samhällsekonomin. Det som ur den självförvaltande socialismens perspektiv är förnuftigt för Frankrike, kan vara ogenomförbart i ett land som Sovjetunionen, där marknaden under lång tid undertryckts och där den som fanns korrumpades av byråkratin. Ändå vill jag bidra med en del av svaren.

Priser otillräckliga

Låt oss börja i slutet. Tidigare hävdade jag att det som är effektivt och ”kostsamt” – ur mänsklig synvinkel – inte enbart kan mätas genom priser och att det också beror på vem som bedömer faktorer som tunga och skadliga arbetsvillkor, miljöförstöring, organiseringen av vardagslivet eller bara det att ha ett arbete att gå till. När det handlar om att uttrycka behov – eller tillfredsställa dem – kan man inte begränsa sig till priser.

Oavsett om det handlar om en planerad eller en marknadsinriktad produktion, är det oerhört viktigt att utveckla organisationer eller sammanslutningar av såväl producenter som konsumenter, d v s att i en enda förvaltning låta såväl producenterna som brukarna av varorna och tjänsterna mötas. På samma sätt måste det på de olika geografiska nivåerna finnas utrymme för att arbetare och konsumenter kommer med förslag om hur de tillgängliga resurserna ska användas för att tillfredsställa de behov som finns. Och det är inte bara de som har pengar som ska få lov att uttrycka sina behov. De lokala eller geografiska demokratiska institutionerna ska sedan överväga de olika möjliga yttrandena över de förslag som fått folkets godkännande.

Fördela samhällsfonderna

Så snart produktionsprioriteringarna har beslutats (t ex anständiga bostäder till alla, utveckling av kollektivtrafiken), måste tillgångarna i samhällsfonderna fördelas. Detta kan ske utifrån konkurrens bland de olika företag som kan tillfredsställa behoven och få de nödvändiga krediterna. Företagens förslag måste bedömas utifrån kriterier som gjorts offentliga: t ex hur många arbetstillfällen som skapas, kostnader, energibesparingar, miljöskydd, minskad import, konsumentföreningarnas preferenser. När väl ett förslag godtagits kan ett självförvaltningsorgan med egen finansiell service övervaka att de beslutade prioriteringarna följs.

Priskontrollorgan, med bred representation från olika intressegrupper, ges i uppdrag att sätta ihop periodiskt utkommande offentliga rapporter om orsakerna, oavsett vad de beror på, till prisförändringar och göra jämförelser med andra regioner. De skulle ha rätt att modifiera prisförändringar som kraftfullt ifrågasatts.

Mot denna bakgrund måste understöd och subventioner behandlas från fall till fall, och konsumentundersökningar av hur väl nyttigheter och tjänster fungerar måste offentliggöras. Frågan om det bästa sättet att finansiera produktion och distribution av nyttigheter eller tjänster måste beslutas efter en tidsbegränsad offentlig diskussion: införande av ett enhetspris samtidigt som vissa grupper får höjda inkomster; differentierad prissättning för samma tjänst utifrån inkomst; fri distribution till alla jämte en debatt om hur finansieringen ska gå till. Samhällsservice med dålig kvalitet måste systematiskt undersökas av företrädare för alla berörda parter, som åläggs att komma med förslag till förbättringar.

Det är viktigt att understryka att det inte finns några allmängiltiga lösningar. Om exempelvis telefonnätet är överbelastat under vissa timmar av dygnet, kan det vara förnuftigt att införa en differentierad prissättning för att uppmuntra folk att ringa på andra tider eller ringa färre samtal. Att betala mer är mindre byråkratiskt än att tillsätta kontrollanter överallt. Dessutom kan lönerna vid behov justeras.

Men det som är effektivt när det gäller telefonerande kan vara rent improduktivt för t ex tunnelbanan. Högre biljettpriser under rusningstid leder inte till att problemen löses – de uppmuntrar i stället folk att använda privata transporter, med alla dess ekologiska konsekvenser. Är det mest effektiva och rättvisa sättet att skydda miljön att ta betalt för tillträde till grönområden, stränder och natur?

Förhållandet till världsmarknaden

Att ekonomiskt skyddas, protektionism, från världsmarknaden är inte det samma som att dra sig undan från den eller självhushållning, autarki. Om en viss form av protektionism utan tvivel är nödvändig, får den inte utnyttjas för att försvara slösaktiga eller olönsamma industrier som medför en (kvalitativ) försämrad levnadsstandard jämfört med resten av världen. Syftet måste vara ett skydd mot det som är bakåtsträvande, eller leder till försämringar, på andra håll, eller åtminstone mot det som påverkar landet i fråga negativt.

Därför är det viktigt att analysera innehållet i världsmarknadspriset för en viss vara, eftersom vi vill undvika att bli indragna i en konkurrens som grundas på ett urholkande av sociala rättigheter och förmåner. Samtidigt måste motståndet mot dessa påtryckningar utifrån, genom en självförvaltning gå hand i hand med sökandet efter nya sätt att öka produktiviteten och minska slöseriet, som inte bara kan få ekonomin att växa utan också minska de protektionistiska åtgärderna.

I sista hand handlar det om att påvisa att sociala rättigheter som full sysselsättning, subventionerad kultur med fri tillgång för alla, fri hälsovård o s v kan vara en källa till kvalitet och effektivitet i en ekonomi, vars grundläggande inriktning är att öka friheten och välbefinnandet hos alla medborgare.

Det är dessa valmöjligheter som måste skyddas från de kriterier som dominerar världsmarknaden, kriterier som dömer ut dem som alltför kostsamma. Men för att protektionismen verkligen ska kunna användas för att öka produktiviteten i ett alternativt system, krävs tid och utrymme.

Ekonomiskt "uppsving"

Erfarenheten visar att ett land som utsätts för konkurrens från mer utvecklade länder inte kan få ett ekonomiskt "uppsving" om det inte finns en viss protektionism. Men detta innebär ändå inte att man avskärmar sig från allt utbyte med världen utanför. I stället måste man se till att

de politiska val som ett samhälle gör inte underkastas världsmarknadens kontroll.

Det är givetvis inte alltid uppenbart vid vilken punkt protektionismen blir improduktiv för olika områden. Men å andra sidan är illusionen om att ett land rätt upp och ner kan ge sig in i konkurrensen på världsmarknaden och avskaffa kontrollen över hela samhällsekonomin utan att detta får allvarliga och rentav skadliga konsekvenser så mycket farligare. Ändå förespråkas en sådan inriktning i dag i Östeuropa och Sovjetunionen.

Därmed blir också frågan om hur omfattande och vilken sorts kontroll som ska finnas över samhällsekonomin (makroekonomin) den avgörande frågan. Å ena sidan handlar det om att demokratiskt omvandla samhället och i synnerhet att undvika att återinföra de konservativa monopol som dominerade kommandosystemet. Å andra sidan handlar det om behovet av att gå utanför nationalstatens skrankor när det gäller att utöva makt över makroekonomin.

Internationell lösning

För det uppstår allt fler problem som ur ekonomisk effektivitet eller social rättvisa bara kan få sin lösning internationellt. Det gäller inte bara de problem som de misslyckade GATT-samtalen om frihandel för jordbruk, råvaror och tjänster handlade om, utan också om staternas skuldsättning, miljöförstöring, svält och att en allt större andel av världens befolkning marginaliseras ekonomiskt och socialt.

Mot bakgrund av att det behövs handel och att handeln internationaliseras, kommer alla försök från enskilda stater att angripa dessa problem på egen hand att kraftigt begränsas av de rådande världsmarknadskriterierna. Detta understryker att det är oerhört nödvändigt att förena alla som har intresse av att kämpa emot de multinationella företagens, Världsbankens och Internationella valutafondens politik.

Comecon, de östeuropeiska ländernas ”gemensamma marknad” är död. Men i stället för att ersätta den med fri konkurrens — som faktiskt inte existerar någonstans — skulle den kunna omvandlas till en frivilligt ingången, demokratisk gemenskap mellan länderna, där målet är att försvara sig mot Internationella valutafondens diktat, den bristande jämvikten i det monetära systemet i världen och att de marginaliseras av den världsomspännande kapitalismen. Detta kunde också utgöra en grundval för att öka förbindelserna med andra stater som slåss för samma mål.

I själva verket har en demokratisk planering bättre förutsättningar än marknaden att uppfylla de olika kriterier som måste vägas in om man vill minska ojämlikheten i ett system av ojämnt utbyte. En demokratisk planering kan bättre respektera nationella och regionala intressen.

Det är faktiskt både ironiskt och tragiskt att ledningarna för de olika republikerna i Jugoslavien och Sovjetunionen, som slutit upp bakom de liberala idéerna, har märkt att kreditgivarna i Väst i allmänhet hellre förhandlar med en stark federal myndighet och att de föredrar en enhetlig marknad.

Här visar också marknaden, företrädd av Internationella valutafonden och andra offentliga och privata kreditgivare i Väst sin totalitära sida, när den från ovan försöker tvångsinföra sin ekonomiska och sociala politik i dessa länder, liksom hur relationerna mellan republikerna och maktcentra ska fungera.

Problem även för EG

De svåra internationella ekonomiska förhållandena är inte unika för de tidigare ”socialistiska” länderna. Den Europeiska gemenskapen, EG, med dess tolv medlemsstater, kommer att få stora problem att fungera som en enhetlig marknad med en gemensam valuta. Även där reser skilda utvecklingsnivåer, nationella och regionala realiteter hinder för den planerade integreringen.

Frihandeln kommer att öka ojämlikheten och spänningarna, och det är lång väg kvar till en gemensam valuta. Den har redan visat sig mycket kostnadskrävande under den tyska återföreningen. Därför innehåller Jaques Delors plan för en europeisk integrering en del intressanta idéer.

Åtminstone i teorin kommer den att tillämpa ett "subsidiaritets"-kriterium [ung biträdande, understödande ö.a.]: besluten kommer att fattas på nationell nivå och det är bara då det står klart att man inte kommer någon vart där, som högre instanser får ingripa.

En socialistisk demokrati i form av ett självförvaltningssystem uppbyggt underifrån, kommer emellertid att vara mycket bättre anpassat än marknadsliberalismen att tillämpa dessa kriterier. För när allt kommer omkring respekterar inte det fria kapitalflödet den nationella suveräniteten.

Slutsatser

Krisen för Jugoslavien och länderna i det tidigare sovjetblocket, skall därför inte tas som intäkt för att en socialistisk självförvaltning är en utopi eller dömd till ineffektivitet om den genomförs. Vi har inga erfarenheter från ett system där såväl marknad som plan är underordnade en pluralistisk, självstyrande demokrati. Systemet i de tidigare "socialistiska" länderna var en följd av den stalinistiska, huvudsakligen politiska, men som ändå fick långtgående ekonomiska konsekvenser, kontra-revolutionen.

Den undertryckte den kapitalistiska marknadens reglering av ekonomin, frigjorde investeringar från den privata vinstens restriktioner och kortsiktighet, möjliggjorde en extensiv tillväxtform (det fulla utnyttjandet av de tillgängliga resurserna) och en betydande kulturell utveckling under flera årtionden: industrialisering av hela regioner som kapitalet tidigare hållit sig undan ifrån; en alfabetiserings- och utbildningsnivå som var långt högre än i jämförbara kapitalistiska länder på samma utvecklingsnivå.

Men den parti-stat-byråkrati som oftast beslutade om planen, och den av marknaden splittrade och atomiserade själv-förvaltningen i andra (Jugoslavien), hyste en oförmåga att effektivt reglera ekonomin. Detta ledde till ökat slöseri och de oerhörda mänskliga, moraliska, politiska, ekologiska och kulturella kostnaderna är i dag välkända. Den protektionism som infördes mot världsmarknadens tryck, blev ett skydd för slöseriet, på vilken diktaturen och byråkratins privilegier grundades.

Drivkraften bakom kapitalismens innovativa eller nydanande förmåga, när den ställs inför sin egen kris, är jakten på profit. Alla mänskliga dimensioner är i bästa fall underordnade. Därför tenderar innovationerna att ta bort arbetstillfällena i stället för att omstrukturera dem i syfte att göra arbetstiden mer human.

De byråkratiska regimerna visade för sin del också liten hänsyn till arbetarna och utsög dem så mycket de kunde på sitt eget sätt. De var dessutom helt oförmögna till nydaningar. De förhärskande sociala förhållandena i dessa länder undertryckte de viktigaste kapitalistiska mekanismerna för att öka produktiviteten (i synnerhet arbetslösheten), samtidigt som de grundligt förstörde alla alternativ: utvecklingen av ett ansvarstagande bland arbetare och intellektuella, ett uppmuntrande av att de tog egna, självständiga initiativ och kreativt tillämpade sina kunskaper och färdigheter för sitt eget bästa.

Under en marknadsreform kommer arbetarna, om de förblir isolerade i sina företag eller branscher, aldrig att kunna lösa sina problem. Detta gäller än mer på en marknad dominerad av "maffian", än under den plan som till stora delar styrdes av samma "maffia", om än i en annan, byråkratisk, täckmantel. De kommer att tvingas försvara sig mot varandra genom ett inflationsdrivande krig med prishöjningar som kommer att leda till ännu större kaos.

Ett självförvaltningssystem kan bara bli riktigt effektivt om det verkar på just de nivåer som

producenterna/medborgarna anser verkningsbara för att uppnå solidariska lösningar och om det innefattar frivilligt ingångna avtal om utnyttjandet av tillgängliga resurser och minska slöseriet.

Samtidigt som de samhällsekonomiska förhållandena måste rivas upp från botten, kan inte detta ske utan att kontrollen över makten och förvaltningen av ekonomin tas från dem däruppe. Det är ju där som den verkliga makten ligger.

Översättning & redigering: Lars Gus Kaage
Översatt ur: *Socialist Alternatives* nr 1 / 1991

Marknadens hägring i Östeuropa

Ur *Fjärde Internationalen* 3/1993

I hela Östeuropa satt i början av 90-talet överallt regeringar vid makten med samma mål: att anpassa det förutvarande "socialistiska" systemet till den kapitalistiska världen. Oavsett vilka former enpartisystemets fall tagit, har återuppbyggnaden, bortsett från Östtyskland, skett på samma sätt: nya regeringar har reformerat staten för att omvandla ekonomin.

En omfattande privatisering av den tunga industrin har varit det främsta sättet att bryta ner den tidigare nomenklaturans politiska och ekonomiska makt och underkasta arbetarna marknadens disciplin. Boris Jeltsins maktillträde efter den misslyckades kuppen i augusti 1991 förebådade spridningen av "chock-terapi" i de tidigare Sovjetrepublikerna. Vad har då detta resulterat i?

Det nyliberala receptet för att inlemma östländerna i den utvecklade kapitalistiska världen har överallt orsakat samma problem. Klyftan mellan de regioner och länder som drabbats minst av krisen innan förändringarna — och som därmed hade bäst förutsättningar att locka till sig utländska investeringar — och de övriga har ökat. Detta är en viktig orsak till upplösningen av de federala staterna — Jugoslavien, Sovjetunionen, Tjeckoslovakien — och en liknande process pågår nu i den ryska federationen.

Gamla Östtyskland är ett specialfall, trots att privatiseringen även där varit mycket dyrbar och problemfylld. Organisationer i väst har prioriterat Ungern, Tjeckien och Polen bland "övergångssamhällena", som de bäst lämpade att återinföra kapitalism. Men även bland dem finns det stora skillnader: i Ungern kan protektionism och nationalism sätta käppar i hjulen; Tjeckien har mer än de övriga dragits in under det tyska inflytandet och i Polen är arbetarklassens starka motståndstradition ett hinder för utländska investerare.

De senaste tre åren har jordbruks- och industriproduktionen kollapsat utan att det uppvägs av de privata företagen. Minskningen i före detta Sovjetunionen och Bulgarien är cirka 40 procent, i Rumänien 30 % samt 20-25 % i Polen, före detta Tjeckoslovakien och Ungern. Samma utveckling är uppenbar i Slovenien. Tillväxtprognoserna för 1993 är negativa utom för Polen och Ungern, där stagnation eller en lätt uppgång väntas.

I samtliga länder har arbetslösheten ökat snabbt, från i stort sett ingen under 80-talet till ca 20 % 1993 — och det innan omstruktureringen av industrin kommit igång. Prisreformerna skall anpassa de inhemska priserna till världsmarknadens och införa marknadskriterier på företagen: inga bidrag, reducerade importtullar o s v. Men i praktiken har de gamla planeringsmekanismerna skrotats utan att ha ersatts av omstruktureringen eller marknadsdisciplinen. Inflationstalen är tvåsiffriga – mellan i 5 och 50 % - i Tjeckien och Slovakien, Polen, Ungern och Slovenien; tresiffriga i i Bulgarien och Rumänien – och 2 000 % i Ryssland.

Den monetaristiska patentmedicinen mot inflationen har motverkat sitt syfte. Räntan har höjts

för att påtvinga företagen budgetdisciplin, vilket endast höjt inflationen ytterligare. Krediterna mellan företagen, en fortsättning på de gamla bytesrelationerna, räntepålägget som leder till monopolpriser och att företag som gått i konkurs ändå får fortsätta sin verksamhet, visar hur ineffektivt det är att marknadsreglera dessa samhällen.

Trots all pompa och ståt när aktiemarknaden återinfördes, investeras de små sparade summorna inte på Börsen p g a krisen och hyperinflationen, samtidigt som de nya privata bankerna mycket väl kan svepas med i lavinen av konkurser. Inte heller finns det några anledningar att köpa de nya ryska statsobligationerna när Rysslands centralbank har slutat att betala räntan på utlandsskulden.

Efter COMECON

Inflationen, recessionen och utlandsskulden har överallt förvärrats genom skrotandet av den gamla handelsorganisationen COMECON. Inom denna bytesorganisation var Sovjetunionen den stora leverantören av råmaterial och energi till priser lägre än världsmarknadens. Förädlade varor från de andra länderna hade en garanterad marknad. Östtyskland, som hade privilegierade förbindelser med Västtyskland, spelade en väsentlig roll som importör av västteknologi och producent av de mest avancerade produkterna som exporterades österut.

Efter 1991, när COMECON upplöstes och Tyskland återförenades, förändrades bytesförhållandena inom sovjetblocket dramatiskt. Alla betalningar skulle, åtminstone i teorin, göras i hårdvaluta till världsmarknadspriser. Oredan — med nya separata valutor eller kuponger i de tidigare sovjetiska och jugoslaviska republikerna, och nu också i Tjeckien och Slovakien — har lett till att handeln mellan de före detta COMECON-länderna har minskat, liksom varutillgången.

Om alla betalningar ändå måste göras i hårdvaluta, kommer alla att föredra att köpa varor från väst. Endast de starkaste kommer att få tag i hårdvaluta, vilket ytterligare slår sönder de gamla handelsförbindelserna och förstärker de lokala myndigheternas expropriering av lokala och regionala resurser, som i stället kan exporteras.

Trots försöken att ta sig in på världsmarknaden från olika utgångspunkter, har de alla drabbats av marknadens kris och dubbla budskap: Samma kapitalister som rått Östeuropa att avskaffa sina handelshinder agerar själva protektionistiskt mot dessa länder.

Protektionism

De fem öst- och centraleuropeiska länder som i december 1991 signerade sin ansökan till EG slickar nu sina sår. Deras utryckliga önskan var att få bli medlemmar av EG och de vägrade att längre vara bundna till sina tidigare broderländer.

Men den krishärjade fria marknaden i Europa har varit mycket snar att stänga dörrarna, eftersom de östeuropeiska länderna producerar och exporterar varor för vilka världens efterfrågan stagnerar eller faller: stål, råvaror och jordbruksprodukter.

Här konkurrerar de dessutom med länder i Tredje världen och inom andra områden, t ex kläder och textilier, möter de konkurrens från NIC-länderna ("Nyligen industrialiserade länder", t ex Taiwan och Sydkorea).

GATT-samtalen står stilla och handelskriget har tagit en ny vändning med stålet; stålexporten från öst- till västeuropa ökade med 24 % mellan 1991 och 1992, samtidigt som priserna föll med 20-30 %. Den effektiva stängningen av den amerikanska marknaden för importerat stål har kraftigt ökat överkapaciteten inom EG, samtidigt som det råder recession. Resultat:

"EG:s ministerråd har just, utan några märkbara besvär, beslutat att begränsa EG:s marknad för de östeuropeiska länderna." (*Libération*, 26 februari 1993)

I stort sett har 90-talets första år inneburit att handeln mellan de östeuropeiska länderna

upphört och att handeln mellan OECD:s utvecklade kapitalistiska länder, speciellt inom EG, samtidigt ökat. Men det är en mycket ojämn process. Å ena sidan har importen ökat snabbare än exporten – räknat i ECU ökade importen till fem öst- och centraleuropeiska länder från EG med 42 % under 1991-92, medan exporten ökade med 24%.

Å andra sidan är Tyskland den allra största handelspartnern. För de fem länderna gick 41 % av deras OECD-export och 40 % av OECD-importen till Tyskland – motsvarande tal för Ryssland var 27 respektive 38 %. Tyskland är också Sloveniens viktigaste handelspartner.

Den tyska återföreningens kostnader och krisens verkningar i östra Tyskland (framför allt flyktingar) kan fresta en del av den tyska borgarklassen att lägga större tyngd vid östpolitiken på ”Maastricht-Europas” bekostnad. Den europeiska unionen har redan fått lida av de tyska räntehöjningarna p g a återföreningen blivit så dyr.

Allt större delar av produktionen kan i jakten på lägre lönekostnader och för att bromsa invandringen komma att flyttas till Tysklands östra grannar. Slutligen kan de mycket dyrbara jordbrukssubventioner överges till förmån för billig matimport från öst, vilket underminerar EG:s jordbrukspolitik.

Globalt ökar klyftan mellan ”D-mark-zonen” runt Tyskland och andra länder. Andra ambitiösa projekt har satts igång: t ex runt Östersjön med de nordeuropeiska länderna, med Turkiet runt Svarta havet (i synnerhet med de muslimska republikerna i det forna Sovjet) och slutligen i nordöstra Asien på den kinesiska och nord- (och därmed syd-) koreanska gränsen till Ryssland och ut till Japan.

Här utgör emellertid den ekonomiska krisen och konflikter om territorium och egendom och till och med krig, stora hinder för projekten skall kunna förverkligas. Så resonerar i synnerhet de potentiella investerarna:

”Ryssarna har ett uppenbart intresse av detta (nordostasiatiska) projekt” skriver en sydkoreansk expert ”för att göra den transsibiriska järnvägen vinstgivande och attrahera investeringar till Sibirien, nordkoreanerna har det för att nå världen utanför och kineserna för att främja utvecklingen av en efterbliven region.”

”Fördelarna för Sydkorea och Japan är emellertid långt mer långsiktiga.” Och han tillägger: ”Av politiska skäl kan vi inte ignorera ett projekt som beskyddas av FN, men vi är mycket försiktiga.” (*Le Monde*, 3 mars 1993).

Försiktighet är verkligen på modet efter den första ”rusningen mot öst.” Och för en kapitalism som redan hämmas av enorma skuldproblem är detta en av orsakerna till varför privatiseringsvägen avstannat.

Privatiseringar i två steg

Många föreställde sig att privatiseringarna skulle ske i två steg: först den ”småskaliga privatiseringen” och sedan den stora, genomgripande – den som är en förutsättning för en verklig förändring av systemet.

Den småskaliga privatiseringen har i huvudsak innefattat handel, tjänster och små verkstäder eller företag. Olika metoder har använts – utdelning av andelar eller auktioner. Den småskaliga privatiseringen har störst omfattning i Ungern, Polen och Tjeckien. I Ryssland var det officiella målet att 50 % av restaurangerna och 60 % av handeln och servicen skulle vara i privata händer i slutet av 1992, men i själva verket är det mindre än 10 %. Den viktigaste orsaken är krisens omfattning och hyperinflationen, vilket innebär såväl sjunkande inkomster som en ökad osäkerhet om allt — från kostnader till politisk stabilitet.

Huvudmålet i de olika nyliberala programmen är dock en storskalig privatisering av tusentals stora företag i länder där den offentliga, eller samhällsägda, sektorn omfattar 70-90 % av

industrin. Men det är inte bara en fråga om storlek.

Bakom ligger ett historiskt system som producerat specifika egendoms-, produktions- och distributionsförhållanden, värderingar och den särskilda roll som pengar spelade då det inte gick att sälja och köpa produktionsmedel och heller inte fanns en kapitalmarknad eller banksystem grundat på kapitalackumulering.

Nyliberalernas mål är att underordna ekonomin och de sociala relationerna under kapitalismens logik; att bryta upp monopolen genom att använda sig av profitjakt, konkurrens och försäljningsintäkter för att påtvinga en social disciplin. Det innebär en verklig (och inte bara formell) risk för konkurser och nedläggningar.

Detta ambitiösa mål har stött på två stora hinder:

◆ Å ena sidan att de två systemen själva befinner sig i ekonomisk kris. De växelverkar i en ond spiral — ett kapitalistiskt återinförande innebär under dessa förhållanden att krisen förvärras i öst, vilket i sin tur förvärrar krisen för världskapitalismen. Kapitalismen drabbas av chockvågorna från östblockets sammanbrott och förmår inte att i öst finna ett medel att lösa sin egen kris. Den tyska återföreningens effekter på Maastrichtfördraget, strömmen av immigranter, kriget i före detta Jugoslavien samt fascismens och rasismens frammarsch är alla exempel på detta.

◆ Å andra sidan finns det inom systemet ett motstånd mot omvandlingen: det hör samman med såväl frånvaron av en borgarklass, som bristen på kapital och en marknadsreglering av den kollektiva egendomen. Arbetarklassens motstånd är också en del. Den har visserligen historiskt en styrka som inte kan reduceras till klassiska former av oberoende, fackföreningar, självstyre eller politiska rörelser, men de är i själva verket mycket svaga eller fragmentariserade. Än mindre kan vi tala om rörelser med alternativa program till kapitalismen. ”Socialismens kris”, som känns av över hela världen, har haft ihållande effekter.

Inte desto mindre håller omvandlingen på att tappa fart. En privatisering är inte omvandlingens slutmål — ändå innebär en förändrad ekonomisk logik slutgiltigt att de byråkratiska monopolerna (vilka också är säten för en koncentration av arbetarklassen) bryter samman. Men varifrån skall kapitalet komma?

Varför investera?

Det inhemska sparandet (om vi antar att sparare vill investera i osäkra projekt) beräknas bara uppgå till ett värde som motsvarar mellan 10 och 20 % av alla möjliga privatiseringsobjekt. Utländskt kapital är således nödvändigt. I mitten av 1992 uppgick den totala summan investerat utländskt kapital i Östeuropa och före detta Sovjetunionen till cirka 12 miljarder dollar. Siffran inkluderar summor som satsats i många tvivelaktiga projekt framför allt i Rumänien och före detta Sovjet.

Några jämförelser bara i Latinamerika investerades 36 miljarder dollar 1992; det tidigare Sovjetunionens utlandsskuld uppskattas till cirka 80 miljarder dollar och kapitalflykten – alltså betalningar i hårdvaluta gjorda till exportföretag i före detta Sovjetunionen med konton i västbanker – till mellan 20 och 40 miljarder dollar.

Ungern har sin egen plats som största mottagare av utländskt kapital: de har fått lika mycket som hela före detta Sovjetunionen, d v s 4 miljarder dollar av de ovan nämnda 12. Summan har fördelats på 13 500 olika företag – summan per företag är alltså mycket liten. De utländska investerarnas mål är oftast att utan att ta för stora risker investera så billigt som möjligt för att skaffa sig en bra ställning inför framtiden och samtidigt undgå beskattning.

Den storskaliga privatiseringen har gått längre i Ungern än i något annat land i östeuropa, men har fortfarande bara berört 10 % av de företag som kan privatiseras. Det officiella målet är att vartannat företag skall vara privat 1994. Det är emellertid nästan omöjligt att nå eftersom de

bästa företagen privatiserades först och privatiseringsivern avtar. Dessutom har 85 % av privatiseringarna gått till utländska köpare, något som regeringen inte hade tänkt sig. Hela den privata sektorn producerar 30 % av BNP.

Viktigare än att räkna upp antalet privatiseringar är att undersöka vilka branscher som berörts och framför allt deras betydelse för ekonomin. Det kräver en konkret analys.

Ett av omvandlingens mål är att införa marknadsdisciplin. Är det marknaden som bestämmer omstruktureringen av industrin i både den privata och offentliga sektorn. Nej. Orsaken är klar: om marknaden reglerade industrin skulle det innebära en fullständig av-industrialisering och sociala explosioner.

Det finns en växande medvetenhet om att kostnaderna för privatiseringen – sedd som systemförändring – inte bara är kvantitativa. Debatten om en ”Marshallplan för öst” är ett tecken på det. I dagens penningvärde kostade Marshallplanen vid andra världskrigets slut cirka 170 miljarder dollar. Ryssland har hittills fått i miljard dollar av den utlovade hjälpen. Experter i väst har uppskattat att kostnaderna för att modernisera östländerna skulle uppgå till cirka 330 miljarder dollar per år under tio års tid.

Även om alla sådana siffror är spekulationer, är det ändå sant att problemet 1945 var hur man skulle återuppbygga länder som redan var kapitalistiska och med förutsättningarna för en marknadsstyrning. Dessutom spelade staten en stor roll vid återuppbyggnaden av Västeuropa. Även i den ”koreanska modellen” var staten i högsta grad delaktig. I den nuvarande nyliberala patentmedicinen tillbakavisas emellertid all statlig inblandning.

I före detta Östtyskland har privatiseringarna i sig inte lett till någon förnyelse. I stället får den tyska staten påta sig bördan att rädda och omstrukturera industrier som inte alls tillhörde Östeuropas värsta för att förhindra sociala och politiska explosioner.

Olika medel, samma mål

Det finns ett antal olika strategiska varianter på hur kapitalismen skall återinföras. Den stora frågan är vem vinnaren blir och vilka sociala kostnader som följer:

◆ Med vilken hastighet och till vilket pris skall man privatisera?

Ska man framkalla en oåterkallelig chock oavsett priset (vilket den amerikanske ekonomen Jeffrey Sachs föreslagit); ska man skydda och omvandla den offentliga sektorn och uppskjuta privatiseringen i avvaktan på att det uppstår en nationell borgarklass (vilket den ungerske ekonomen Janos Kornai hoppas)?

Det senare alternativet kan i praktiken innebära att den gamla nomenklaturen fortsätter styra och att icke-kapitalistiska metoder lever kvar.

Därefter kommer frågan om man ska börja med att ändra prissystemet – med följande hyperinflation under ett monopolistiskt system — eller privatisera först (men till vilket pris och med vilket kapital?).

◆ På vilka sociala skikt skall en kapitalistisk återuppbyggnad baseras?

På nomenklaturen? Eller på den nya borgarklass som växer fram ur intelligentians och ”skugg”ekonomins [alltså mer eller mindre svarta marknaden eller maffian] mellanskikt? Men med vilket kapital, och vad har de för erfarenhet av att sköta företag eller förmåga att påtvinga arbetarna marknadsdisciplin?

På världens borgarklass, i form av en nationell kompradorbourgeoisie? Men om utländska investerare tar över de bästa företagen, kommer folk bara att uppfatta det som att de nationella tillgångarna har sålts ut. Och vad händer med de icke-vinstgivande företagen, varför skulle det privata kapitalet bry sig om dem?

◆ Hur kan privatiseringarna rättfärdigas inför befolkningen och arbetarklassen?

Det vanligaste svaret tycks ha varit genom att fritt fördela andels- eller aktiekuponger till hela befolkningen. Men resultaten är långt ifrån entydiga. Att dela ut värdefulla andelar till arbetarna är ingenting som stöds av de mest entusiastiska anhängarna av kapitalismen, för de inser risken att det kan leda till en envis ”missuppfattning om självstyre.”

◆ Vilken balans skall råda mellan privat och offentlig sektor?

Efter att ha konfronterats med de radikalt nyliberala ekonomernas förödande planer ser vi nu hur det kommer fram mer pragmatiska representanter från ”industripartiet” — storföretagens nomenklatura, som vill skydda sig mot såväl den inhemska marknaden som världsmarknaden och samhällsmotsättningar.

Staten gör comeback

Den nyliberala politiken blir allt mer ineffektiv och undergräver inte bara sig själv utan rent av hela den ekonomiska, kulturella och sociala potentialen. Förra året uttryckte den polske historikern Geremek sin besvikelse så här: ”Vi trodde att vi skulle komma närmare väst, men vi närmar oss syd.” De ”radikala demokraterna” lovade att deras förslag skulle förbättra möjligheterna att tillfredsställa behoven.

Anledningen till att så många hyste så stora förhoppningar om att marknaden och privatiseringarna automatiskt skulle medföra något gott var att de likställde dem med det som folk såg i butikfönstren i väst och på ”experternas” förutsägelser — inte att de accepterade marknadsreglering och kapitalism. På den nivån saknar de styrande liberala grupperna fortfarande en social bas.

Deras vaga sätt att formulera sig återspeglar de folkliga stämningarna och de illusoriska löftena — ”Människan, friheten och marknaden” var titeln på Sjatalins radikala program för Ryssland när han presenterade sina planer för Moskvas massmedia. Enligt Sjatalin var marknaden ett sätt att återge den enskilde medborgaren kontrollen över den egendom som byråkratin plundrat och den frihet som enpartisystemet förtryckt. Decennier av officiell antikapitalistisk propaganda ledde dessutom till att folk slog ifrån sig västkritiken.

Fördelarna med de s k socialistiska länderna var nära förknippade nackdelarna. Arbetarna hoppades, åtminstone till en början, kunna behålla sina sociala rättigheter samtidigt som de gjorde sig av med byråkratin genom marknaden och privatiseringarna. Men privatiseringarna ledde i själva verket till arbetslöshet *i stället* för full sysselsättning, varor till oöverkomliga priser *i stället* för billiga varor av dålig kvalitet o s v.

I dag börjar folk se mer positivt på det förflutna, samtidigt som inställningen till kapitalismen beror på vad de har fått ut av den. Vissa har numera råd med varor av bättre kvalitet och har även fått högre lön. Man möter fler av dem i Tjeckien än i Polen, före detta Sovjetunionen eller Rumänien.

Generellt ser vi ett motstånd i samhällena, som är tillräckligt stort för att blockera liberalernas triumftåg, men som saknar organisation eller program för att lägga fram ett socialistiskt alternativ. Inte desto mindre är det ett tecken på att den liberala politiken befinner sig i kris när representanter från byråkratin, som har mer kontakt med arbetarna, kommer till makten i Ryssland. Det sker alltfler statliga ingripanden. Men med vilken social logik och till vilket systems fördel?

I Tyskland är svaret klart, eftersom det gamla Östtyskland har uppslukats av en mäktig, redan existerande borgerlig stat med en utvecklad marknadsekonomi. Att privatiseringsvågen avmattats och spänningarna i samhället ökat leder även i Tyskland till en ökad roll för staten och den offentliga sektorn utifrån världskapitalistiska kriterier och priser. Tyskland mäktar säkert att gå i land med uppgiften, även om det kan påverka det nya Maastricht-Europa

negativt.

Men på andra håll, där det råder brist på kapital, innebär stärkandet av statens roll ett skydd mot den inhemska och internationella marknadens tryck. Men det kan visa sig vara svårt att skydda ekonomin utan att ingå en allians med dem som förkastar marknaden och samtidigt skydda det gamla systemet. Det är detta dilemma som de styrande möter.

Inte ens i gamla Östtyskland råder ännu kapitalismen. De gamla strukturerna lever fortfarande kvar bakom nya, med egna sociala krafter och mekanismer. Partiets/statens upplösning har lett till en ökad roll för industriledningarna och de lokala eller regionala myndigheterna.

De som ägnade sig åt lobbyverksamhet och förhandlade med de centrala planerarna för att öka resurser och bestämma planens mål har tagit den centrala regeringen som gisslan. Regeringen kan inte längre finna stöd i en centraliserad parti/statsapparat som skulle kunna agera som en motvikt till lobbyverksamheten.

Krediterna inom eller mellan företag flyter utanför all kontroll och byteshandeln ökar, vilket leder till att de traditionella relationerna mellan de stora företagen bibehålls. Storföretagen upprätthöll produktionen genom speciella relationer med arbetarna. Den huvudsakliga drivkraften för arbetarna och motiven för att uppfylla planen var inte lönen, utan daghemsplats, bostad och direkt tilldelning av bristvaror och tjänster. Ibland ombesörjdes arbetarnas hela liv av några stora (eller tomt enda) företag som anställde den lokala arbetskraften.

I alla dessa länder — även i Kina — har de sociala följderna av marknadsregleringen förvärrats på grund av detta. I Kina är det omöjligt att utmana den fulla sysselsättning trots beslut om att öka arbetsproduktiviteten. Detsamma kommer att bli fallet i Ryssland, trots konkurslagen från november 1992.

Direktörer och arbetare

Samtidigt fanns det en visserligen spänd, men ändå reell intressegemenskap mellan arbetarna och direktörerna i förhandlingarna med centrum om planmål och resursfördelning. Detta kommer nu till uttryck i motståndet mot avskaffandet av subventionerna och den nya prisreformen. Men det är samtidigt en av de viktigaste orsakerna till att arbetarna inte strejkar mer och till att det finns så få fackföreningar som är genuint självständiga i förhållande till arbetsgivarna.

I ett sådant sammanhang kan märkliga politiska och sociala allianser uppstå, som i Ryssland. För vissa betyder motstånd mot liberalismen försvaret av det sociala skyddsnätet; för andra är det ett sätt att skydda sin industri inom ramen för en framtida nationell ”statskapitalism”; för kapitalismens hårdnackade motståndare en bitter kamp mot reformernas verkliga mål.

Det är inte tillräckligt för de styrande östbyråkratierna att vilja bli kapitalister för att det skall ske. Pragmatiskt är de medvetna om att deras positioner hotas av en kapitalistisk omvandling. Arbetslösheten kommer inte att begränsas till arbetarna, en politisk häxjakt har redan inletts mot vissa av de tidigare styrande. Ytterligare en fara är att arbetarna skall revoltera.

En uppdykande ”konservativ” variant vilken inte betyder ett fullständigt återvändande till det förflutna — är en allians mellan en nationalistisk och en antiliberal, ja till och med arbetarvänlig, strömning som slåss för jämlikhet. Den kan ta sig formen av en nationell socialism eller populism med klara fascistiska drag, som i Serbien.

Men framför allt behöver inte ”privatisering” i betydelsen av att den centrala maktens gamla strukturer rivs ner betyda att man inför kapitalistiska lagar. I Ungern säger man:

”Vi trodde att vi skulle gå från planen till marknaden, men i själva verket har vi gått från planen till klanen.”

För byråkraterna kan direkta personliga bänd med lokala myndigheter och arbetarna vara mer

lönsamma och pålitliga än konfrontation. Det kan visa sig lättare att snylta på marknaden än att underkasta sig dess diktat.

Stora delar av byråkratin ser kapitalismen som den enda lösningen. Men kapitalism uppstår inte genom att det magiska trollspöet svängs. En kapitalistisk uppbyggnad är trovärdig när internationellt kapital står i begrepp att investera och när krisen inte är alltför djup — vilket för närvarande är giltigt i ”D-mark-zonen.”

För- eller post-kapitalistisk?

Det finns ingen ”symmetri” mellan revolution och kontrarevolution. Ett populärt östeuropeiskt talesätt lyder:

”Att förvandla fisken till fisksoppa är något helt annat än att förvandla fisksoppan till fisk”.

Det har ibland påståtts att de sovjetliknande samhällena snarare är för- än post-kapitalistiska när det gäller den övergripande ekonomiska utvecklingen och samhällsförhållandena. Många har gjort analogier till de feodala samhällena eftersom det även där förekom ett herravälde och beskydd mellan byråkrater och arbetare, som inte hade något med marknaden i sig att göra.

Trots att arbetet betalas med lön, lockar de stora företagen främst till sig arbetarna genom att fördela bristvaror och -tjänster. Det är det främsta skälet till att man inte genom direktiv kunnat göm företag vinstgivande.

Precis som under övergången från feodalism till kapitalism, sägs det nu att arbetarna under övergången från ”socialism” till kapitalism måste underkasta sig marknaden och att lönen åter ska bli den enda formen av betalning för det nedlagda arbetet.

Till skillnad från förkapitalistiska samhällena fördelas emellertid många andra ”resurser” i en specifik penningform i de sovjetliknande samhällena. En stor del av den ”sociala lönen” tar formen av subventionerade transporter, hälsovård, basvaror och kultur. Det förklarar prisförändringarnas speciellt dramatiska och reaktionära konsekvenser.

Det handlar inte om livegna eller småhantverkare som skall omvandlas till arbetare. De senare finns redan i talrik omfattning och stor koncentration samtidigt som det saknas en betydande borgarklass och ett tillräckligt ansamlat kapital. Men å andra sidan kan världskapitalismen uppväga detta.

Arbetarna, i vilkas namn byråkraterna styrde i decennier, sades vara de skapade värdenas enda källa. De påstods vara det sociala välståndets ägare. Därför är de nya härskarnas stora problem hur de skall rättfärdiga privatiseringarna. En fri tilldelning av andelar är ett populärt svar, vilket återspeglar det faktum att i det folkliga medvetandet tillhör egendomen alla och ingen — och absolut inte byråkratin. Inte heller kan byråkratin överta ägandet genom dekret. Den ”vilda privatisering”, som byråkratin inledningsvis tillgrep för att roffa åt sig, har ofta upphävts eller givits upp formellt.

Detta visar att de gamla östsamhällena också delvis var postkapitalistiska. Detta kan sammanfattas i arbetarnas förvärvade styrka, trots det faktum att makten tagits ifrån dem och att de berövats sina oberoende organisationer. Arbetarklassen har i dag inte en politiskt sammanhängande vision om ett socialistiskt alternativ, men kan ändå bjuda motstånd mot en fullskalig kapitalism.

Det är först när den ekonomiska logikens lagar har förändrats som kapitalismen är återinförd. Det vill säga en genomgripande förändring av styrkeförhållandena i samhället, vilket underkastar arbetarna arbetsmarknaden, förvandlar pengar till kapital som kan investeras i produktionsmedel för a

tt skörda mer värde och gör profiten till kriteriet för investeringar och ledning, även inom den

offentliga eller samhällsägda sektorn. Det är inte nödvändigt att alla produktionsmedel privatiseras för att detta skall uppnås eller att den enda rådande logiken är kapitalismens. Men den kapitalistiska logiken måste vara dominerande. Så ser verkligheten inte ut i Östeuropa och före detta Sovjetunionen just nu och den måste inte heller bli sådan.

1 mars 1993 Översättning: Ingemar Sandström Ur: *International Viewpoint* nr 243 1993

Lästips

Samary berör bl a idén om s k marknadssocialism, som debatterades livligt från 1985 och framåt. Den som drog igång denna debatt var den brittiske ekonomen Alec Nove med boken [Teori för en möjlig socialism](#) (i versionen på marxistarkivet finns länkar till flera kritiska debattinlägg rörande denna bok).

Två andra debatter om marknadssocialism fördes i tidskriften *Röda Rummet* under åren 1991-2003, se: [Debatt om Plan och marknad i tidskriften Röda Rummet](#) och [Debatt om planekonomi](#). I dessa artikelsamlingar finns ytterligare länkar till debattinlägg i frågan.

Om utvecklingen i f d Sovjetunionen, se [Efter Sovjets sammanbrott](#)